

ГЛАВНИ ЕЛЕМЕНТИ САМРТНИХ ОБИЧАЈА КОД СРБА И ХРВАТА.¹⁾

Погледи и обичаји приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата одају много црта велике старине, те се често могу пратити и далеко у индогерманско доба. То важи нарочито за тужбалице, за разне ствари које се стављају у гроб поред мртваца и особито за интересантне облике мртвачког култа.

Код Хрвата је римокатоличка црква успела да, сем малих остатака, уклони многе старе обичаје при смрти и замени их молитвама и мисама за душе покојника. Код Срба, напротив, одржани су многи стари обичаји још свежи и непромењени захваљујући толеранцији православне цркве.

1. *Предзнаци смрти*. — И ако је по народном веровању час смрти сваком човеку суђен већ при рођењу, пази се са стрепњом на предзнаке у живој и мртој природи, који навешћују смрт.

а) Као символ свежега гроба, који предстоји некој кући, сматра се негодно јављање мрава у кући, или копање кртице и свиње под кућним прагом.

б) Неке животиње сматрају се као видовите и верује се да оне виде смрт већ кад се приближава кући. — Гласно завијање паса, кукурекање петла под прозором или кућним стубом, затим дрека мачака и ноћно мукање крава, наговештава такође смрт. Али има и других предзнака смрти, као што је: гакање гусака, глас ћука, грактање гаврана на врху крова или дозивање кукавице. За гласника смрти сматра се и жаба, која скаче око куће, крмача са самим мушким младунцима (смрт домаћина) или самим женским (смрт домаћице), зец који протрчи поред куће или лептир са мртвачком главом (мртвоглавац, Славонија), који пролети мимо куће.

в) И снови навештавају смрт. Тако на пр. сан да су испали зуби, брада, кућни ћошак или пак зидање зграде без прозора, јашење на вранцу и т. д.

г) Необични догађаји који навешћују смрт. — Пудкање кућне греде, огледало или чаша која сама по себи пукне, кукурекање кокошке и т. д. такођер су предзнаци смрти. Сличним предзнацима даје се нарочита важност ако се десе на празничне дане или у дане породичних свечаности. — На пример: чија глава на Бадњак остане без сенке умреће у току будуће године; али и из саме плећке од божићне печенице може се видети скоро смрт чланова породице. Исто тако, ако од три свеће које горе на Слави најпре изгори средња, верује се да ће први умрети отац, ако десна — мушки члан породице, а ако лева — неко од женских из куће.

¹⁾ Скраћенице извора и литературе: *Гл. З. М.* — Гласник Земаљског Музеја, Сарајево; *С. К. Гл.* — Српски Књижевни Гласник, Београд; *С. Е. Зб.* — Српски Етнографски Зборник, Београд; *Зб. Н. Ж.* — Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, Zagreb; *Z. V. f. V.* — Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Berlin; *Fischer* — Fischer, Zwyczaj pogrzebowe ludu polskiego, Lwow, 1921.; *Милићевић, Ж. С. С.* — Милићевић, Живот Срба Сељака, Београд, 1894.; *Murko, Grab.* — Murko, Das Grab als Tisch, Wörter u. Sachen II 1910, 79—160.; *Niederle, Z. S. S.* — Niederle, Život starých Slovanů, Praha 1911. и даље; *Zelenin, R. V.* — Zelenin, Russische Volkskunde, Berlin 1927.

д) Ако мртац не затвори очи, неко ће од породице да иде за њим. — Исто бива и у случају да се покојник не укочи, или има израз осмеха; затим, ако му је једна нога дужа од друге; ако шкрипе носила при изношењу из куће, или ако пада киша или снег за време ископавања гроба (Косово). Даље ако дим ватре, која гори испред куће ради грејања воде за прање покојника, заноси према кући — умреће још неко из куће.

Ово веровање изгледа врло старо, те је могуће да је још из времена спаљивања мртаца, јер се зна, да су Сакагити, који су још и у средњем веку спаљивали мртваци, по облику дима закључивали о спасу душе покојникове (Caland, у Archiv für Religions-Wissenschaft XVII, 486). — А. Fischer у своме делу: Zwyszaje pogrzebowe ludu polskiego, стр. 9—62, доноси много паралела разних словенских и индогерманских народа за горе наведене примере.

2. Умирање. — Старији људи имају обичај још за живота да припреме све за случај смрти. Тако на пр. спреме код куће израђену и у цркви благословену воштаницу, новац за свештеника и лепо мртвачко одело, јер се оно по народном веровању носи и на ономе свету. Сем тога, често се спреми и мртвачки сандук или само даске за њега. Последња жеља изражава се усмено. Тестаменат (аманет, опорука) пише се само у случају ако је тестатор без деце, а оставља већи иметак. Рођаци и пријатељи доносе тешком болеснику разне понуде, а нарочито воћа, сира, вина, ракије. Све се то чини да болесник не би отишао на други свет жељан чега, гладан или жедан. — У посне дане болеснику се не даје меса ни у случају да он тражи.

Да се самртнику олакша смрт доводи му се свештеник, коме он исповеда своје грехе. Свештеник даје своју последњу утеху болеснику — код православних свету причест, а код римокатолика још и свету помаст. Код Срба и Хрвата постоји обичај, да се самртник са својим домаћима као и са суседима опрашта и моли их за опроштај. — За тешке болеснике врши тај опроштај, код православних, и свештеник јавно у цркви.

Болеснику се смрт отежава ако се тужи и плаче око њега. Стога се, у часу умирања, сви удаљују у суседне просторије; али ипак мора неко да остане крај самртника, да му у последњем часу упали свећу (код Хрвата т. зв. Маријинску свећу), коју самртник не сме да види. — Онај који умре боз свеће, по народном веровању, лута на ономе свету у тами, а може се чак повампити (постати вукодлак или тенац). — Због овог веровања сматра се страшном клетва: „Не дао му Бог среће, ни при смрти свеће“ (Лобор).

Зле духове, који сметају да човек мирно умре, сем свештеника, плаше и растерују још и благословена свећа, молитве, прскање светом водом, кађење, круница и т. д. Народ држи, да ће олакшати умирање самртнику каткад и тиме ако га премешта са једнога места на друго, с једног кревета на други; а у случају да нема кревета, онда га помакну с места на коме лежи. Овај обичај потсећа на обичаје старих Инда и античких народа, који су самртника полагали на земљу; а научници га тумаче на разне начине (Fischer, op. cit. 74). По једнима, тим актом душа лакше одлази у земљу; а Fischer, чије мишљење и ја делим, каже, да ово дизање и спуштање самртника представља симболичко-мађијски акт сахрањивања. У Црној Гори (Ријека) подижу самртника, како веле, стога, што је умирање у лежећем положају много теже. У Славонији народ верује, да је умирање на јастуцима од перја врло тешко; а то веровање раширено је и код других европских народа. Самртницима, за које се држи или зна, да су за живота рђаво мерили, ставља се по мало земље на груди или теразије под главу, да би се лакше растали с душом (Босна, Херцеговина, Пољица у Далмацији, Бакар).

Поред кревета жене, која је прела за друге, сагори се нешто кудеље, за случај да је задржала за себе нешто од предива (Оток у Славонији). У истом крају ставља се под кревет клупче сирове пређе, а олакшање смрти умирућем покушава се и тиме што га купају у води, у којој је пре тога била лисичија глава или дебела тиква, или пак гранчица брезе.

Кад неко дете не може да оздрави нити да умре, износе га ноћу пред месец и вичу: „Месече или ову тикву налиј или разбиј“; а за одрасле Св. Николи (путнику): да му да здравље или смрт (Отук).

Аналогно као што се порођај олакшава врачањем покушава се, да се и души олакша излаз из тела: У околини Пирота, на име, ако мало дете тешко умире, сипа му мајка мало воде на ручицу, па је сама посрче (лист Карацић III, 247). Ако самртник виче или ако се прозор сам отвори, верује се да је болесник био грешан. — Блажен је онај, т. ј. без греха, коме је смрт лака или који умре у петак (Хрватска).

По старинском обичају (Niederle, *Ž. S. S.* II 1 стр. 35), одмах чим самртник издахне отварају се прозори да душа може што лакше да изађе. Уз то се верује да душа покојникова облеће 40 дана око куће у којој је самртник издахнуо — у облику лептира, птице или мухе, па се због тога у Јужној Србији не сме убити муха, која облеће око мртваца, већ се благо отера марамicom или бо-сиљком. Међутим у Босни и Херцеговини верује се, да ослобођена душа после 40 дана облеће као бела голубица, а може је видети само човек без греха (Гл. З. М. XI, 699).

Као вођ душа сматра се код Срба Св. Арханђел Михајило, код Хрвата Анђео Чувар (Лобор), или Св. Никола; а у неким крајевима и Св. Јаков (на пр. у околини Бакра). Душа остаје код Св. Јакова до сахране, затим иде пред господњи суд. — Опште је веровање, да сваком човеку засија звезда у часу када се роди, а у часу његове смрти гаси се и пада.

3. *Сјремање и полагање мртваца на одар.* — Мртац се прво опере млаком водом, која се загрева на ватри пред кућом. Вода којом је покојник опрат, баца се у реку или за плот с тога, да не би ко на њу нагазио. У воду се каткад ставља црвено вино (Сарајево), а у Омољу стављају младићима и девојкама кременове и цвеће. Мртац се често и не купа, него само обрише влажном марамом (Јужна Србија) или отаре мокром кудељом. Мушкарце перу мушки, женско чељаде женскиње, а свештенике свештеници. Рођаци обично не присуствују прању мртваца. Ствари којима се пере и брише покојник, убрус, сапун, здела, чешаљ и т. д. бацају се, јер се сматрају као нечисте. Ватра се често гаси водом, којом је мртац окупан. — Остади дрва бацају се у реку а котао се преврне. Прање мртваца има значај чишћења тела и душе. Стога у Босни мртацу, који је уочи смрти примио причешће, перу само руке, ноге и лице. Као код Руса (Zelenin, R. V. 322) тако и код Срба и Хрвата мртацу се не скида стара кошуља преко главе, већ се расцепа на њему (Левач, Славонија).

Опраног покојника облаче у најлепше одело с којим је ишао недељом и празником у цркву. Мушкарцима се увек ставља на главу капа или фес, а око паса тканица у којој нема обичне дрвене врпце. Младиће облаче као младожење, девојке као невесте (младе). Често се и младе жене сахрањују у свадбеном руву (Самобор). У Славонији не међу са покојником у сандук кожане предмете, као чизме, јер се верује, да би се могао повратити. Деци се меће у сандук пуно цвећа.

До сахране покојник лежи на одру у кући или пред њом. У старије време сахрана се обављала одмах на сам дан смрти, а сада мора да прође најмање 24 сата од смрти. За све време док је покојник на одру мора га неко чувати, у исто време врше се обичаји, који треба да заштите његову душу од злих духова, а породицу од евентуална рђава утицаја покојникова. — Један од тих обичаја јесте и то што се крај главе покојникове упали свећа (која стоји често у суду пуном некаквог жита — Ћевђелија) или кандило. Свећа се пали да покојник не би на оном свету лутао по тами.

Крај покојника стоји суд са благословеном водом, којом га сваки посетилац попрска. Понегде међу мртацу хлеб у руку, као апотропеја, али се он не сме закопати са њим ради кућне среће (Бољевац). Срби пале у сандуку, пре употребе мало кудеље, сумпора и барута. За време тог паљења две старе жене нешто врачају (Милићевић, Ж. С. С., 343).

Покојника штити и дрвен конач, који се ставља унакрст, заједно са новцем, на покров (Левач, Херцеговина); а у под до главе, забоду се нож (Муслимани у Босни и Херцеговини). Ноћу се покојнику навлачи на лице покров, а дању се скида. Псе и мачке затварају, јер се верује да би се покојник повампирео када би га те животиње прескочиле, те би и његова душа ступила у облику поменутих животиња пред Бога. У Загорју народ верује, да мртавац око поноћи уздрхти, зева и отвара очи.

Свуда је обичај, да се покојнику вежу ноге и руке најчешће дрвеним концем (Косово). Руке се обично прекрсте; али је у Хрватској и Славонији обичај, да се руке прекрсте само у случају, ако је покојник био крсни кум

Сл. 1. — Невеста на одру, околина Прилепа.

неком детету — иначе руке леже испружене уз тело. Деци се остављају руке слободне, јер се верује да су без греха. Да уста не би остала отворена вежу се марамом испод браде до врх главе. У Самобору оваквој марами приписују магичну снагу. Ако комадић такве мараме парничар стави у ципелу кад иде с неким пред суд, рачуна се да се противник неће моћи бранити.

Очи покојникове не смеју остати отворене, јер би њима могао да одвуче још кога члана породице у гроб. С тога му се очи заклапају метањем ситног новца или комадићима стакла на очне капке.

У Скопској Црној Гори је обичај да се покојник ноћу покрива рибарском мрежом, да се не би повампирео и да не би са собом одвукао још кога (мрежа за ту сврху и код Кашуба Fischer, 114; Z. V. f. V. XIV, 323. — Наиме верује се, да би онај који је сахрањен с мрежом морао да развеже све чворове на мрежи пре него што би се повратио на земљу).

Код Срба је у неким крајевима обичај, да мушкарцу који је прешао 20 година, опале свећом сва места по телу, која су обрасла длаком (Милићевић, Ж. С. С., 342).

Да се кривоклетници не би повампирили, обичај је да се мртавцима пре сахране разреже табан или прст на нози, или им се пресеку жила под коле-

нима, или им се у врат забоду клинац или глогов трн. Тиме се, мисли се, спречава намера ђаволова да га надује, јер би ваздух излазио кроз начињену рану. — Тако се и у Левчу начиње сваки човек, који би умро без свеће. Код Срба и Хрвата у Хрватској је обичај, да се застуре огледало у кући где је мртац и то из два разлога: да не би повукао за собом још кога из куће и да се сам покојник не би усправио (Бакар). — По Сарториу овај се обичај тумачи привлачном моћи огледала. Наиме, верује се, да огледало има моћ, да покојникову душу или смрт веже за кућу.

Народни обичај, да се заустави сат релативно је скорашњи. Он одговара престанку живота; а могуће је да се то чини с намером, да се умрлом не би нарушио мир.

Сви кућни послови не смеју се радити све док се мртац не сахрани и гроб затвори. Нарочито не ваља прести, вести, ткати, бојадисати или обављати тешке пољске послове; чак је забрањено кување у кући у којој је покојник умро, или ако се већ кува, то не смеју радити укућани него суседи или рођаци.

Постоји још један интересантан обичај: наиме, кад у кући неко умре за време док остали укућани спавају, морају се сви они пробудити, јер се верује, да кад човек спава његова душа лута ван тела, па би могла срести душу покојникову, која би је повела са собом или јој како било нашкодила.

За веровање о нечистоћи мртаца и лица која долазе у додир са њим везани су разни обичаји. На пример: ватра се на огњишту гаси онога тренутка чим неко умре, или после изношења мртаца из куће. Вода се из свих судова просипа, не само у ожалашћеној кући већ и у суседним кућама, јер народ верује, да би онај који би је пио онесвестио се. У Сомбору се верује, да је смрт у тој води прала свој нож или косу. По другом веровању вода се просипа с тога, да не би покојник трпео жеђ на оном свету.

У Србији се држи, да су квасац, хлеб и друга јела, која су била у кући кад је покојник умро нечиста, те их бацају (Милићевић, Ж. С. С., 340). Нови квасац за хлеб доноси се од суседа. Од онога комада платна, од кога се прави покривач покојнику, мора се одсећи парче, које се привеже на трн, да не би још неко од породице умро. У Црној Гори, Босни и Херцеговини обично се одсече парче покрива и обеси о кућну греду близу огњишта, јар се верује да ту долази душа. У неким крајевима, на пр. у Левчу, обичај је да на крову лежи цела труба платна све док се сахрана не обави. Из бојазни да се не би поквариле маказе или нож због сечења платна за покров, то се платно обично сече оштрим каменом (Милићевић, Ж. С. С., 340). — В. Чајкановић гледа у овом обичају остатак из каменог доба. Струготине, које остану кад се начини ковчег стављају се у јастук мртацу или покрај мртаца, а на Косову их спаљују. Слама из кревета на којој је умро покојник спаљује се, а постељне ствари и одело у којем је умро, пре употребе оперу се, али не са стварима осталих укућана.

На ожалашћену кућу обеси се црна заставица (Србија), или се као код Хузула (Fischer, op. cit. 149) веже на прозор црни убрус (Славонија), или шамија (Крапина).

На дан смрти не сме се из куће ништа давати у зајам, али ако се већ да, мора се ствар вратити истога дана пре сунчевог заласка.

Свуда је обичај да се поред покојника постави суд пун воде. Вода се ставља, да би се душа покојникова окупала и освежила. Често се на место где је покојник умро, меће тањир пун жита, у коме је пробушено јаје. Све то баца се за мртацем када га изнесу из куће (Босна и Херцеговина). Сем тога меће се суд с куваном пшеницом и чаша пуна воде (Сарајево), а Муслимани у Босни и Херцеговини мећу поред главе покојникове и суд са брашном.

Суседи, рођаци и пријатељи дознају за смрт кукањем (нарицањем) укућана, или пак по нарочитим весницима и оглашењем звона. Суседи се замоле да начине ковчег од дасака и да ископају гроб (раку). Тек од новијег времена граде ковчег столари, а раку копају професионални гробари. Рака се ископа тек на дан погребца; јер се верује, да би могао још неко из куће умрети, ако

се рака остави преко ноћ отворена. Мера за сандук, као и за раку, узима се прутом од лесковине, врбе, трске или трњака, али и црвеним вуненим концем.

Пре но што се почне укуп изврше се разне церемоније: прво се окади место где ће мртваца да укопају, упали се свећа тамо где ће му доћи глава, прелива се вином, укрсте се ашови и т. д. (Бољевац, Скопска Црна Гора). Рака је обично дубока 1—1'30 м. У случају да се при ископавању наиђе на кости мртваца, који је раније на томе месту био укопан, пажљиво се скупе и метну у раку поред ковчега новог покојника. Занимљиво је да у Јужној Србији (око Ћевђелије) домаћица одређује место где треба мртваца укопати (С. Е. 36. књ. 40, стр. 245). *Мртвачки сандук, ковчег, лијес* (Хрватска и Славонија), *шкриња* (Лика, Далмација, Цр. Гора), *шабуи* (Словенија), *кајсела* (Пољца, Хвар), и т. д. не употребљава се још у свима крајевима код Срба и Хрвата. Мртваци се укопавају и без њега у карсним крајевима, где нема доста растресите земље и дрва. У тим крајевима мртваци се сахрањују у гробнице у камену. — 1927. г. посетио сам гробље у варошици Хвару, на истоименом острву, и видео сам како се тамо мртваци сахрањују само умотани у покров. У таквим крајевима мртваци се често сахрањују у породичне гробнице и то сви чланови братовштине у једну гробницу. Тако на пр. бродари и рибари на Хвару су чланови удружења св. Николе, те се сахрањују у гробници свога удружења, док се сиротиња сахрањује у општинске раке. Други начин укопавања мртваца без сандука јесте: да се на покојника стави нека врста крова (Милићевић, Ж. С. С., 339), или да се над њим причврсте даске косо уза зид раке (као код Муслимана у Скопљу). — Овај последњи начин сахрањивања запазио је већ Герлах у околини Смедерева 1570 године (Rad 116, стр. 54).

За путовање на онај свет опреми се покојник разним попутбинама. Деци међу у сандук: цвеће, јабуке, играчке; девојкама: разне ручне радове, игле, вретено, огледало и т. д.; породицама мушког детета модел плуга, а женског вретено (Милићевић, Ж. С. С., 192, Подгорина). Сакатима се ставља у гроб штака. Вино, које је метнуто у раку, вади се при отварању гроба после неколико година, те служи као лек (Босна, Јужна Србија). Хлеб, месо, вино и т. д. као попутбине мртвацу, видео је 1564 год. путник Бусбек у Јагодини (Rad 37, стр. 115). — Католици не дају с покојником наведену храну и пиће, већ свете сличице и освештану воду.

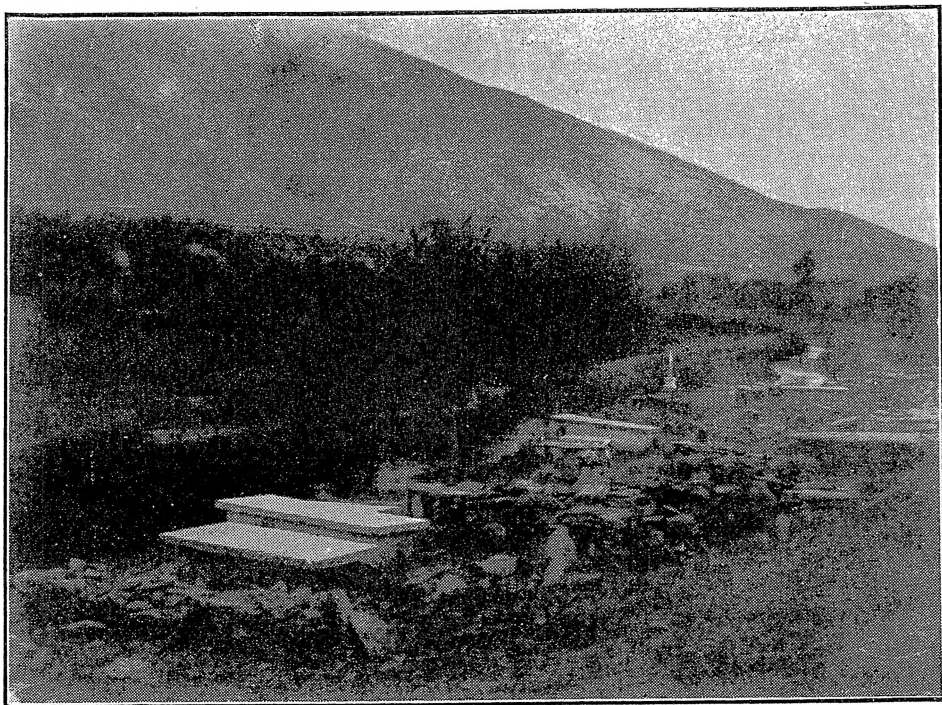
Обичај је затим, да се покојнику меће у уста, руку или цеп ситан новац. Тај је обичај био раширен по читавој Европи већ у старо доба, па је тако и данас. Разни истраживачи тумаче тај обичај као откуп за иметак, који је покојник оставио. Међутим се у народу верује, да тај новац служи покојнику да плати превоз на острво праведника или за откуп земљишта на другом свету.

У Босни и Херцеговини даје се новац мртвацу само онда када се при копању раке наиђе на кости неког другог мртваца. Према томе верује се, да се тим новцем претходнику плаћа оштета за место. Као што се вино, које се ископало после неколико година сматра за лековито, тако се поштује и новац, који се ископа из гроба. Овом се новцу придаје магична снага. Верује се, на име, да чува од сваког зла (Ћевђелија). — Такав новац често носе деца као амајиљу. — Хацијама се ставља у гроб опросно писмо (Прилози, II 80, II 264, III 231).

Рођаци изражавају своју жалост за покојником одређеним спољашњим знацима. — У неким крајевима преврну одело да се не види златан вез и црвена боја; кићанка са феса се скида и сав остали накит. Мушкарци осам дана иду гологлави, за 40 дана пуштају косу и браду. Жене и девојке расплећу косу, коју покривају црном марамом. Сада је црна боја најраспрострањенији знак жалости, али се и данас нађе још по гдегде бела боја као реликт старословенског обичаја. Око Отока (Славонија) девојке, у знак жалости за родитељима, носе и данас беле мараме, а у Херцеговини жене за мужевима. Код Муслимана у Босни и Херцеговини у знак жалости носе обично одело беле боје. — У вези с тим истичемо претпоставку, да су стари Словени замишљали смрт као жену обучену у бело одело.

Обичаји, да се у знак жалости удара у груди и да се изгребе лице воде порекло из индогерманских времена, те и данас нису још ишчезли поред свих забрана црквених и државних власти. Законик Кнеза Данила од 1855. године забрањује мушкарцима и женама да секу косу у знак жалости и да је не смеју стављати у *расцеј* на гроб (Архив за правне и друштвене науке X, 5, стр. 379). О том жртвовању коса на српским гробовима у 16. веку говори и Бузбек (Rad 37, стр. 116). Око Гацкога, у знак жалости, секу чак гривну и реп коњима (по Херодоту IX, 24, већ су Персијанци секли коњима репове у знак жалости за погинулим јунацима код Платеје).

4. *Тужбалице*. — Наризање тужбалица је један од најстаријих елемената погребног ритуала (в. Schrader Real. Lex. s. v. Bestattung). Тужбалица има данас

Сл. 2. — Гробље у селу Бучину, срез Крушевски.

код Срба сасвим редентне. Врло ретко наричу мушкарци и то само за мушкарцима. Терминологија је за тај обичај: *нарицајши*, *иуужиши* (*иужбалица*, *иужаљка*), *зајјевајши* (*зајевка*), *набрајајши* (наиме особине покојникове), *редење* (Штип), *илакајши*, *бугаријши* (вероватно из италијанског, упореди латин. *bussulare*, *bussan inflare* — бугарка, бугарштица), *јаукајши* (*јаукалица*), *кукајши*, *лелекајши*, *викајши* (Лужница), *прапејоајне* (Јужна Србија) и т. д. Према томе жене, које обично врше тај обичај, зову се: *нарицаљке*, *нарикаче*, *нарикуше*, *нарикавице*, *иокајнице*, *јавкаље* (Пригорје), *зајеваље* (Срем), *бугариље* (Далмација), *жалоснице* (Огулин).

Најгласније и најјаче се нариче одмах после смрти, затим кад се мртавац поставља на одар, када наиђу посетиоци, при изношењу из куће, у часу спуштања у гроб и при доцнијем посећивању гроба.

У Црној Гори ређају тужбалице, код куће покојникове, над његовим оделом и оружјем у 3—4 празнична дана после сахране (С. Е. 36. V, 558, Васојевићи). Тако се чини нарочито ако је покојник умро у туђини. Ове тужбалице импровизују жене у сваком случају, према тексту тужаљке и епитетима какве чувене нарикаче. — Садржај тужбе се састоји из похвала о врлинама покојниковим, из разних епизода његовога живота, пребацује му се што их је рано оставио, описује се жалост осталих чланова његова дома и родбине и шаље поздрав

покојницима из породице и т. д. — Кад се први пут по сахрани посети гроб, тужбалица запиткује покојника, дали се навикао на ту хладну и тамну кућу.

Садржај ових тужбалица у главном је сличан, готово у свима нашим покрајинама, са онима код других народа, пошто је психолошка основа жалости за умрлим свуда иста (В. Ђоровић). Што се тиче стиха тужбалица, превлађује десетерац (Бока, Херцеговина, Мачва, Оток у Славонији) и осмерац (Црна Гора), али има и мешовитих стопа.

Лепе примере тужбалица, од којих су неке праћене и мелодијама, налазимо у С. Е. 36. VII 490—515 (Скопска Црна Гора), *ibidem* стр. 92 (Левац), *ibidem* XIV 247 (Бољевац); Zb. N. Ž. III 32 (Оток), *ibidem* XV 248 (Чаковац), *ibidem* XXV 342 (Варош); Гл. З. М. XIII 618 (Црна Гора), *ibidem* XV 398 (Херцеговина), *ib.* XV 599 (Мостар); Архив Кукуљевића II 420 (Огулин), *ib.* II 363 (Славонија); код Вука: Живот и обичаји стр. 154, Вук: Народне Песме I 90—97 (Паштровићи).

Тужбалица у Горском Вијенцу, којом се жали Батрић, сасвим је у народном духу. — За певање тужбалица, често пута, карактеристично је држање тела. У Црној Гори сви који жале за покојником стану, по укопу, у круг, нарицаљка се налази у средини круга и нариче за покојником са прекрштеним рукама на грудима. Док стоји и нариче она корача тамо амо. Сваку строфу нарицаљке понавља друга жена, због тога, да нарикача има времена за импровизовање друге строфе. У неким крајевима Црне Горе нарикача меће десну руку иза деснога уха, а левом руком на десна прса, тако да лакат десне руке лежи на левој руди. Иза сваког корака сагиње се напред, а затим се усправља (Ђоровић, у Бранковом Кољу XIV, 247). У околини Ужица најближа рођака покојникова почне да нариче са расплетеном косом, рукама подбоченим о појасу, а главом нагнутом на једно раме. У таквом положају она обилази по неколико пута сто на коме мртвац лежи (Милићевић, Кнежевина Србија, 356).

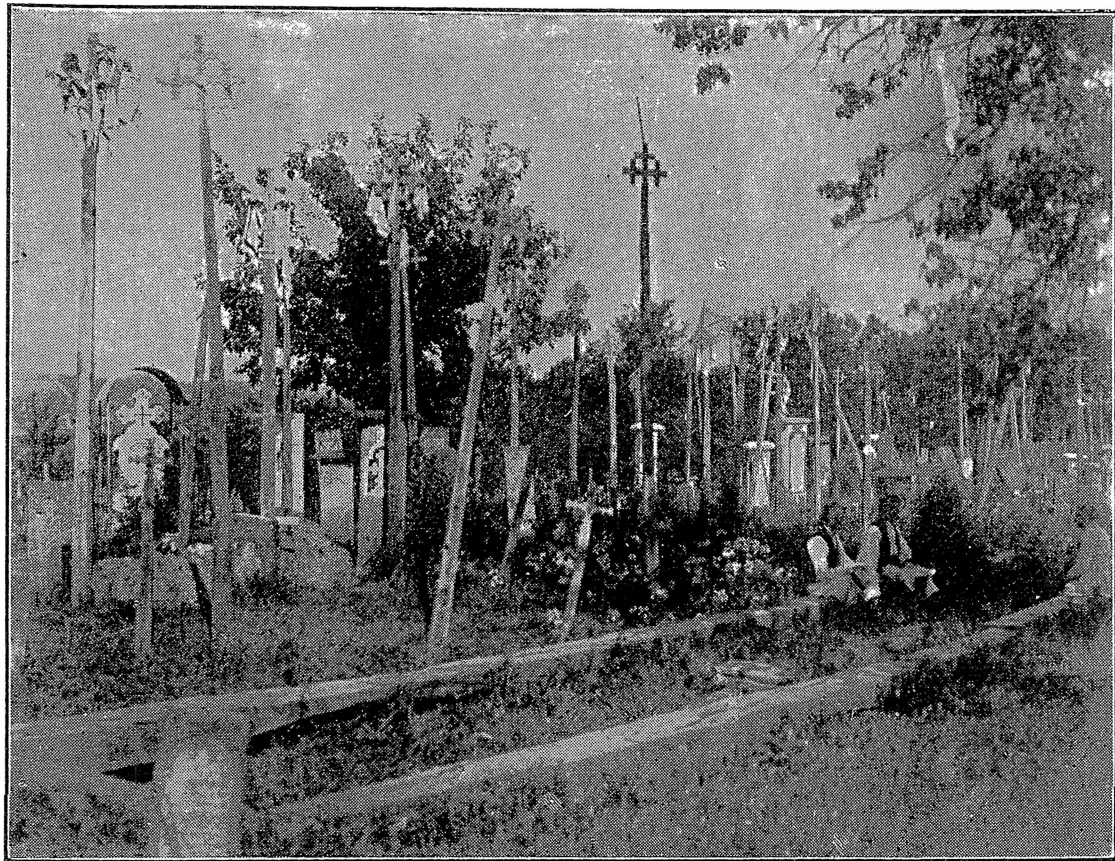
Нарикуше у Пољцима носе нарочите жалосне кабанице (Zb. N. Ž. X, 94). У Црној Гори жене туже тихим гласом и после неколико година, за оним покојником којега не могу да прежалe. То зову *ишужење за разговор* (Гл. З. М. XIII, 635).

Обичај, који је познат из 15. века у Дубровнику, да се плаћају нарикуше тамо је сада сасвим изгубљен (Rad, XL, 137).

Тужбалице се не смеју тужити ноћу, јер би се могли намамити зли духови. За првим дететом, које родитељима умре, не нариче се. О томе постоје примери у старој народној поезији (Вук, Народне Песме, VI, број 14: Смрт цара Уроша), као и у најновијем времену (С. Е. 36. 31, стр. 25). Има чак примера, да родитељи усиљеним смејањем и ведрином, па и играњем у колу, настоје да одврате демоне од свог умрлог детета (В. Чајкановић — Магични смех). У Пољцима, после смрти малог детета, долазе суседи на *радовање*, да се радују заједно са родитељима, јер је смрћу детета породица добила посредника на небу у облику малог анђела. — Ова магична радост особито се испољава у Омољу (С. Е. 36. 19, 251). Наиме, при сахрани првог и претпоследњег детета (јер задње треба да живи), суседи потајно ките родитеље цвећем и перјем, које после међу на гробни крст прве суботе по сахрани. Ако упок детета буде у недељу или у празник, родитељи се хватају у коло, а ако је у радне дане онда играју прве недеље по укопу. На сличан начин ките се и играју они, којима умру родитељи, свекар или свекрва, а њихова деца остану сирочад. Има случајева да се ките и они родитељи којима умре и последње дете, а нису изгубили наду да ће још које добити.

Док покојник лежи у кући на одру, долазе му и они суседи и рођаци у посете с којима је живео у завади. — Ове посете зову се *долажења на ђокајање, на жалост, мртваца шкройић* (Пригорје). Сваки посетилац љуби руку покојнику говорећи: „Бог да те прости!“ Православни понекад доносе са собом јела, пића и свеће, које пале поред покојника. Католици прскају покојника светом водом и читају три оченаша.

5. *Сахрана* (погреб, сировод, љрашња, укой). — По данашњем закону мртац се може сахранити тек 24 сата после смрти; а раније уповавао се истог дана ако је умро пре подне. При изношењу покојника из куће врше се разни обичаји и обреди, којима је намера да спрече повратак покојников. Мртац се износи из куће окренут ногама напред. За њим се просипа вода и разбија суд у коме је вода стајала; а баца се још и жито или каменчићи. При изношењу покојника из куће, спуштају га и дижу три пута на кућном прагу (Вараждинска Крајина). У бившој Катунској Нахији, напротив, то се не сме радити, да се не би повукао још који укућанин за покојником. Да не би душа заостала

Сл. 3. — Гробље у Ибру.

у кући отварају се врата и прозори, а судови, столице и клупе се изврћу. Вода из судова просипа се не само у кући покојниковој већ и у суседним кућама. Пошто покојника изнесу из куће, соба се мете и метла бади. Као апотропејску радњу можемо сматрати обичај да жена покојникова баца камен у јасле или наћве (Омоље). — По моме мишљењу прастари обичај, да се земља баца у кућу и на таван покојников (Косово, Бољевац), имао је првобитно значај истеривања душе покојникове из целе куће; а народ данас прича, да тај обичај врши за то, да би се могло и за време жалости оправљати кућа, што се иначе не би смело чинити.

На Косову, при изношењу покојника, међу жене три трна међу прсте, а затим их бацају преко себе, да им руке не љрну. — Ово народно објашњење чини ми се да је секундарно јер се раније тај обичај, вероватно, вршио стога, да би се спречило свако зло, које би могао мртац да учини. У Хрватској, међу Србима и Хрватима, постоји обичај да се пред изношењем мртваца истерује из куће сва домаћа стока. Можда је то једна врста откупа, да не би покојник и стоку за собом повукао (Fischer, op. cit. 275). Да покојник не би за собом повукао кога од својих укућана, у неким крајевима мртвачки сандук,

при изношењу повуку три пута натраг (Бољевац, Иванић Град). Али је вероватније, да се тим обичајем жели симболички означити тешкоћа растанка покојника са породицом, или да би се души умрлога дало времена да седне на ковчег (Fischer, op. cit. 283).

У Срба се верује, да све чланове породице, који су рођени у истом месецу чека иста судбина (једномесечићи). — Према томе, кад умре један од њих боје зе за живот другог. На томе веровању почива интересантан обичај *ош-куљивања* од мртваца. Тога обичаја, у колико је мени познато, нема код осталих словенских народа. Он се састоји у овоме: пре но што се ковчег с покојником понесе из куће, узме се нога покојникова и једна од његовог живог једномесечића, те се заједно метну у букагију. Тим актом је симболички изражено, да онај живи припада покојнику. Живи тада позове једног од присутних говорећи: „По Богу да си ми брат (сестра) откупи роба од гроба!“ Онај који је позван приступа, отвара букагију и тако ослобађа једномесечника од покојника. Од тада то двоје постају *јобрајим* или *јосесјиме*. Постоји и обичај, да се на прагу куће разбија сребрни новац, па онај део који падне у кућу, меће се под покојника а други задржи откупљени. Ако онај који се мора откупити приспе тек после сахране, онда се та церемонија врши на гробу. Тада то бива овако: чарапа пуна земље са гроба покојникова веже се у букагију с ногом онога који се откупљује (Варијанте код Милићевића, Ж. С. С., 339; С. Е. 36., 3, 26; С. Е. 36., 7, стр. 85 — Левац).

Ако гробље није далеко покојник се носи на *носилима* (Скопска Црна Гора — троњ), иначе колима или саоницама. У неким крајевима и лети, по прастаром обичају, од куће до гробља носе покојника у саоницама у којима су упрегнути волови (С. Е. 36., 14, стр. 246 — Бољевац; село Трг код Карловца, по мом опажању). Код православних се сама пратња врши овако: први иде носач крста, иза њега је носач панагије (кољива, жита); затим певачи и свештеник, а за свештеником ковчег са мртвцем (када је лепо време, по многим селима Србије, ковчег је отворен). За ковчегом иду рођаци и пратиоци. И код католика се носи напред крст (*криж*). Код њих нема панагије, а сандук је увек затворен. На острву Хвару деца не смеју да присуствују пратњи, а у Херцеговини (Мостар, Гацко, Љубиње) чак ни жене, као и код Муслимана у Јужној Србији. У Бугојну иде само једна стара жена која носи јело и пиће. Курјаковић (Zb. N. Ž. I, 220) каже, да у Врбови (Славонија) одраслог покојника прати хор девојака, а ниједан рођак. Рођаци клекну на колена код врата молећи се, и бацају за сандуком каменчиће. На колена клекну и они који сретну пратњу. Раније је био обичај, да по 4—6 девојака седне на сандук и тужи (Варош у Славонији).

Пратња, на путу за гробље, застаје 2—3 пута обично на раскршћу, да се, по народном веровању, душа покојникова одмори. Та су места у Грахову означена камењем. Пратња не сме пролазити преко поља, нити кроз стада која леже, јер по народном веровању мртац рђаво делује на животињску и биљну плодност. Трудне жене не смеју учествовати у пратњи (не ваља се); док напротив, на неким местима износе пред пратњу болесну децу с вером, да ће демон болести прећи на мртваца (Zeitschrift für österreichische Volkskunde VI, 63). — Пратиоци мртваца не смеју се освртати, јер тиме могу ускорити смрт своју или кога од укућана покојникових. Ова забрана била је позната већ код старих Словена, а потиче, вероватно, од веровања, да душа покојникова неко време лебди у ваздуху, па кад се неко окрене, може да га повуче за собом.

На гробљу свештеник наставља опело које је започео код куће и када покојника последњи пут пољубе сви рођаци и пријатељи спуштају га у раку тако, да му је лице окренуто према истоку. Где је обичај, да се покојнику вежу руке, ноге и уста кад га ставе на одар, све се то одрешује пре спуштања у гроб. Често му се развежу и кајиши на опанцима и гаћама. Затим свештеник прелије покојника унакрст вином и зејтином, уз прописане молитве и формуле, те се сандук затвори и спусти у раку. Тада свештеник баца на сандук, лопатицом унакрст, мало земље, а за њим и остали пратиоци с речима:

„Лака ти земља била!“ У обичају је да се у гроб баца и ситан новац, мало кољива са судом, и то тако јако да се суд разбије (Бољевац), а тако исто и чаша из које је свештеник прелио мртваца (Шумадија).

Ако се у једној кући догоде два смртна случаја, један за другим, у страху да не буде и трећи, баца се каткада у сандук или гроб живо пиле (Милићевић, Ж. С. С., 338 — Крајина). Православни око Сарајева, у таком случају за жртву (курбан), закољу на кућном прагу кокошку. — Међутим у Отоку (Славонија) нека трудна или која вешта жена веже свима укућанима понегде чвор, да би тиме и смрт завезала. Католици не преливају покојника вином и зејтином, већ га само попрскају освећеном водом. Задушнице (мисе) служе се пре сахране или прво јутро иза погребa.

Пази се да суза не кане у гроб, јер би у том случају земља била сувише тешка покојнику. Али је вероватније, да је прави узрок у томе, што би један део живог човека (сузе) припао смрти, када би био закопан с покојником.

Што се тиче сахране деце ваља приметити, да је код неких Срба обичај, да се ова што пре сахрањују и то без опела и жита. Жито и опело њима не треба, јер су без греха, те по смрти постају одмах анђелчићи. Некрштена деца укопавају се у башти. Мајка не треба да гледа за дететом у раку, а ако то ипак хоће да учини, онда нека то изврши само кроз сито (Косово), иначе прети опасност да јој умре још једно дете (Копривница). Да би мајка родила замену умрлом детету, у бившој Ријечкој Нахији погурну сандучић у гробу мало напред, што има да значи *најпредак*. И бадњак се креће у сличној магичној намери. У Пољцима умрло дете, пре но што се дигне за спровод, три пута се окрене са истом намером. Породиљу, која је умрла пре него што се очистила, носе четири жене од црквених врата до олтара. — Тај обред има да буде место т. зв. „впелавајна“ или „уцрковљења“, који се врше 40 дана после порођаја. Ако дете остане у животу ковчег и гроб покојне мајке не сме се спремити пре него што се дете крсти (Самобор, Лобор). Млада жена, која умре без деце, укопа се у гробље својих родитеља, јер се сматра као *шуђа коси* (Крагујевачка Јасеница).

Кад умре младић или девојка на удају, тада њихова пратња, у неким крајевима, добија и неке елементе свадбе (Totenhochzeit). — Крст и бела застава окићени су венцем. Једна девојка обуче се као „млада“ и прате је два девера. Понегде чак, уз пут до гроба певају и сватовске песме. Један се венац баца покојнику у гроб, а други носи „млада“ за извесно време. У Северној Србији (Омоље, Бољевац), пред пратњом се носи млада воћка ишчупана са кореном. Та се воћка окити разним даровима: чарапама, пешкирима и кошуљама, које припадају носачима. Воћка се после засади на гробу покојниковом да би му давала хлад и плодове своје. Код Зеница (Босна), таква се воћка окити са перјем шарене боје. — Мухамеданци у Баљковцу код Скопља саде на девојачком гробу шљиву.

Варијанте овог занимљивог и старинског обичаја налазе се код *Хурула* и код досељених Саксонаца у Ердељу (Sartori, Sitte und Brauch I, 152). -- Ово дрво одговара свадбеном дрвету.

У Славонији (околина Вароши) је обичај, да се невенчани носе, док се венчани возе. — Умрлу девојку обично носе саме девојке (Оток, Левач).

Самоубице се не закопавају на освећеном гробљу, већ на неком нарочитом месту; у Србији обично поред пута, да пролазници кажу: „Бог да га прости!“

За случај да се земља пре укопа сруши у раку, верује се, да се земља љути на покојника и да га не жели примити. — Ваља упоредити срџбу земље код Руса (Zelenin, R. V. 328).

По свршеној сахрани меће се провизоран крст, у Србији обичан са ма-
рамом, на гроб, а поред њега се упали свећа. Затим је код православних у Србији обичај, да сваки присутни поједе по једну кашику вареног жита говорећи: „Бог да га прости!“ Остатак жита распе се за покојникову душу по гробу. Посуда, у којој је било жито, разбије се као и кадионица. Католици не кувају жито. Они мећу поред крста суд са светом водом. Код Срба је још обичај, да се на гробљу даје јело и пиће за „покој душе“, али пре тога обично се

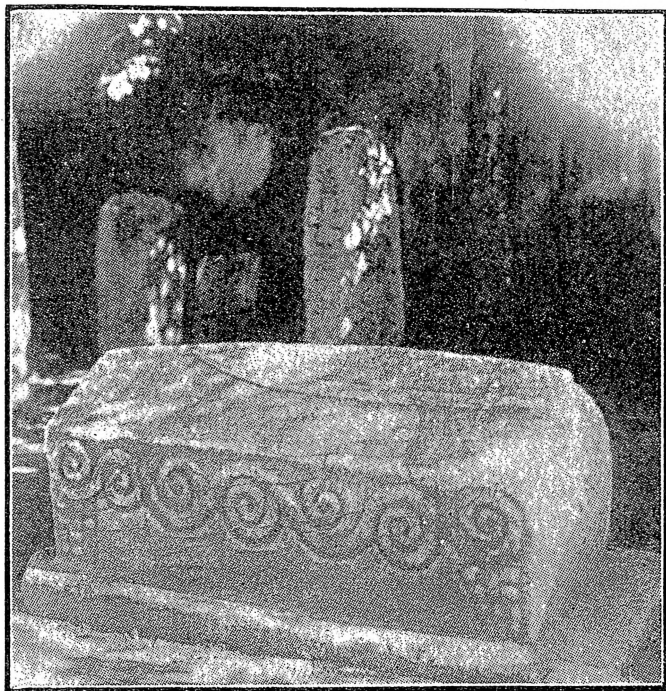
врши лустрација прањем руку вином и водом. — Тако на пр. у Скопској Црној Гори после укопа покојнику се даје даћа на гробљу пред црквом.

Носила, која сами праве, разбију се и оставе код гроба, као и децја колевка, ако је више деце умрло једно за другим. Уз то бива, да се на ковчег покојников меће прут којим су мерили сандук и гроб (Трг код Карловца). Алат којим је ископан гроб, сматра се за нечист, те стога остаје краће или дуже време на гробљу; а понекад га донесу и метну на кућни кров (Лоња). У Скопској Црној Гори остављају на гробљу само држало од тога алата. Чак се ни кола, која су мртваца возила, не употребљавају неко време. У Славонији

(Врбова) скине се задњи то-чак с кола, десни за мушкарца, а леви за женскиње. У Иванић Граду кола и коњи остану неколико дана ван села.

Као симболичку сарану можемо сматрати обичај да се рођакама меће на врат мало земље са гроба, да дуго не жале за покојником.

У околини Бољевца, ако умре неко из куће од разне болести, једном члану задруге спушта се низ леђа мало земље са гроба. Земља са гроба не ваља да се уноси у кућу, те се стога обућа скида пред вратима (Крагујевачка Јасеница) или се бар врло пажљиво очисти. У Омољу онај, који тера воловска кола са мртвачким сандуком, баца уз пут, кад се враћа кући, у текућу воду грудву земље и камичке са гроба, да би прошла туга, као што и

Сл. 4. — Надгробни споменик из села Липеновића у Подрињу.

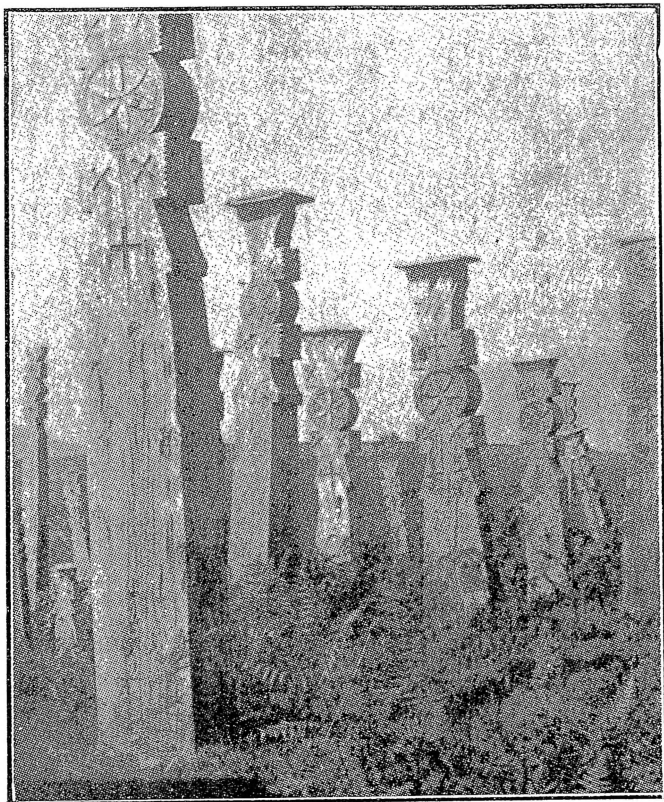
вода протиче (врачарска аналогија). Има међутим још и случајева, да се земљи са гробља приписује моћ чувања од зла, те се та земља не само уноси у кућу него и на таван меће (Чаковац).

6. *Лустрације*. — Пре него што пратиоци мртваца, на повратку са гробља, уђу у кућу треба да оперу руке и очисте се од нечистоће, коју су примили присуством на сахрани. Католици само обично оперу руке, а православни врше то над живим угљевљем и свако баца по један угљен преко себе. Очишћавање покојникове куће врши свештеник шкропљењем са светом водом и кађењем. При томе се нарочито пази, да се добро окади и пошкропи соба у којој је мртац лежао, а и његово преостало одело.

Храњење покојникове душе, које је започело одмах посла смрти, наставља се и после сахране на тај начин, што се донашају и међу разне понуде на место где је покојник лежао. Тако се ту поставља разбијено јаје или тиква пуна воде (Бољевац, Црна Гора), а затим кувано жито, колачи, хлеб, вино, брашно и т. д. У Отоку (Славонија) стоји на столу нарочити колач звани *дебелка*. Лички Срби имају обичај да закољу црног петла на месту где је покојник лежао. Сем тога је обичај, да на том месту и после сахране неко време гори свећа да душа покојникова не би лутала по тами. Међутим има и обичаја, којима је намера, да се души умрлога спречи повратак у кућу. Такви су: стављање иза врата глогове гранчице (Подгорина) или забијање клинаца у под собе, где је покојник умро.

7. *Кулѝ душе*. — По српском народном веровању покојникова душа 40 дана после смрти обилази сва места где је била за живота, па тек онда иде на „онај свет“. Стога је дужност рођака или пријатеља да је с времена на време, у одређене дане, окрепе храном и пићем. — Такав је значај даће на дан сахране и полагање гробља, са храном и пићем, о посебним и општим задушницама.

У неким крајевима (Ћевђелија, Скопска Црна Гора, Ријечка Нахија, Босна) даје се цела даћа одмах после сахране на гробљу или у придворју цркве. Међутим, по другим крајевима на гробљу се даје само мала закуска. (Код православних не сме изостати жито, јер се оно сматра главном храном мртваца.) Велика даћа, *йодушје*, *йрѝеза*, *софра* (Косово), *каришади* (Црногорско Приморје — из талијанског *di carita*), *седмине* (Пољица), *каромине*, *кармине*, *харомине* или *хармине* (Далмација, Хрватска, Славонија), даје се у покојниковој кући. Том приликом православни Срби, у неким крајевима, у мрсне дане кољу бело јагње (мушко или женско према полу покојника); а затим спреме куваног жита и колач у облику крста. Никада се за даћу не даје свињско или козије месо. У посне дане, место мяса кува се пасуљ или пирнач. Све то, каткада, једе се на стари, примитиван начин, без виљушке и ножа (Лужница). У неким крајевима гости донесу јело са собом. При давању даће замишља се, да је и душа покојникова присутна, па јој се оставља једно место празно и тамо метне по мало од свакога јела. При пићу, сипа се из сваке чаше неколико капи на под говорећи: „Бог да му душу прости!“ Прва чаша на даћи испија се за спас покојникове душе, а затим за здравље живих. У неким крајевима обраћају нарочиту пажњу на број *йри*, како у односу свећа, тако и здела и хлеба, а и на чаше вина које се испијају (Омоље, Бољевац); док се у другим крајевима води рачун о томе само у толико, што се даје преимућство непарним бројевима (Косово, Оток). У Омољу се даје даћа увек на пољу, па и када су најхладнији дани. За време даће прича се о покојниковим добрим особинама. Даћа се често свршава са великим весељем (мађиска намера). Отуда долази и пословица: „Пијан као на даћи.“

Сл. 5. — Надгробни споменици.

Носачима и свима онима, који су ма чим помагали при сахрани, дарује домаћица на крају даће мараме и чарапе. Кад умре девојка, на даћи се деле свадбени дарови с речима: „Ево да ве дарујем, данас ми се ћер удаје, а ви сте били њени сватови“ (Левач).

Код православних је обичај да покојникове рођаке посећују гроб већ други дан после сахране, затим уочи свих недеља и празника за 40 дана и уочи свих посебних и општих задушница; а доцније само уочи највећих празника и суботама за време поста. Том приликом жене преливију гроб вином,

негде и водом, пале свеће и наричу; а обично, нарочито о задушницама, деле јело и пиће сиромасима за спас покојникове душе. Уз то и на самом гробу остављају понешто јела и пића.

Католици, међутим, само ките гробове цвећем и пале свеће; а у Славонији деца копају на гробу, поред крста, јамице и у њих међу медене колаче. Али по Валвазору је и код католика у Горњој Крањској, још у 17. веку, такођер био обичај, да се на гробове носи хлеб и свињско месо. Рокови индивидуалних задушница готово су исти код свих православних. — Такви су:

1. *Седми дан* после смрти — *седмина*, *седмица*, *јомана* (Крајина), *субојно јодушје*, *субојна софра*. А у Босни по селима три дана после смрти — *шрећина*.

2. *Четрдесетни дан* — *четрдесница*, *четвересница*, *четвересе* (Скопска Црна Гора); а сем тога још 20. дан (Косово, Жупа, Поморавље).

3. *Пола године* — *полугодница*, *полугодишњица*.

4. *Година* — *годишњица*.

Према томе, узевши у обзир и прву после сахране, даје се за покој душе умрломе пет даћа. Пред те термине, обично суботама ређе недељом, даје се покојноме у цркви *јарасѿос*. Тога дана покојникови рођаци посете гроб, а увече се даје вечера за покој душе његове. Та је вечера слична даћи после сахране. За њу треба да се спреме јела, која је покојник радо јео. Опште име тих вечера је *даћа*, *јодушје* и *шрѿеза*; али има и нарочитих имена према терминима старих Грка, који су душама умрлих приносили жртве 3., 9. и 30. дан, као и годишњицу смрти (Мурко). Ваља поменути, да у многим крајевима домаћин, по свршетку даће, пољуби две упаљене свеће, које затим љубе и присутни, додајући их један другоме обрнутим редом. У Левчу и у околини Бољевца иду са свећама од руку до руку две чаше вина, те је сваки гост дужан да испије чашу вина за спас покојникове душе. (Ово подсећа на церемонијал Trauersalamander немачких студената.) Народно веровање, да постоји живот после смрти, види се најбоље по обичају из Омоља. Прве суботе или о четрдесетници (Крајина — Милићевић, Ж. С. С., 344) упали се свећа за покој душе и причврсти на једну дашчицу или издубљену бундеву; поред свеће се метне колац и онда све заједно спусти се низ текућу воду да, како се каже, отпутује на онај свет.

У околини Бољевца о четрдесетници пеку 40 поскурица са утиснутим словима Ис. Хр. Ника; а у сваку поскурицу забоду се по једна свећа. — У Поморављу домаћин на даћи ломи *кољивачу*, која има облик месечеве четврти (С. Е. 36. 17, стр. 78).

После последњег помена, дакле после годишње даће, уписује се име покојниково у *чиѿуѿу* (цедуља) или *јомениа* (код Белоруса хаутуреј од латинскога chartularium — Мурко, Grab 94), т. ј. у списак умрлих предака. Свештеник по овој читуљи помиње сваке године о задушницама имена умрлих те породице. Има читуља, које су постале још пре два-три века (Милићевић, Ж. С. С. 182).

Католици дају само једну даћу и то на дан сахране, а доцније само мисе задушнице и посећују гробове. Али у Босни имају и католици обичај да дају даће 8., 7. и 30. дана после смрти. Православна црква одредила је четворе задушнице, које се држе суботама пред четири главна годишња поста: Ускршњи, Петровски, Велико-Госпојински и Божићни. У многим крајевима се као најважније сматрају *јесење*, *миѿровске* или *велике задушнице*, пред Божићни пост. На другом месту долазе задушнице у месецу фебруару (пред Ускршњи пост), а на трећем о Духовима. По многим местима по Србији посећују се гробови и други понедељак иза Ускрса. Тада се и гробови поправљају, те се зато тај дан зове *јобусани* или *јобушени јонедеоник*. Други назив за овај дан јесте *ружичало* (Срем) или *дружичало* (Источна Србија). По народној етимологији то име долази од речи *друг*, а по Мурку од римске смртне светковине *dies rosae*, *rosaria*, *rosalia*, од кога су постала и грчка *ρουσάλια* и старословенски роусалиа. И данас се око Пирота недеља пре Духова назива *русална недеља*

(Милићевић, Ж. С. С., 126). За ове три свечаности Српкиње припремају жито, поскурице и велике хлебова у облику крста (*крсник*), а и друга разна јела и пића. У суботу у јутро или петак после подне све се то носи у цркву или на гробље, заједно са кадионицом и са свећама (за сваког покојника по једну свећу). Свештеник чита молитву над хлебовима и житом (половину задржи за себе) и прочита читуљу. За сво време док се врши тај обред гору свеће у цркви или на гробовима покојника где се обред обавља. Затим се гробови прекађују и преливају, нариче се за умрлима и т. д. После свршеног обреда на гробовима се, као за трпезом, једе и пије, дели се сиротињи и шаље суседима у кућу. Сем тога многи пале свеће и код кућа за душе својих покојника; а у Мостару носи народ у цркву онолико свећа колико има покојника уписаних у читуљу. У Босни и Херцеговини православни посеђују гробља и деле за душе у петак по Ускрсу, на Марков дан и на Спасов дан. На Гласинцу и око Горажда имају само једне задушнице, и то на осим дана пре Ускршњег поста. У околини Битоља сматра се као најглавније задушнице оне пред Духове.

И преливање воде на Велики Четвртак спада у култ душе. — Тога дана једна од жена из куће пре сунчева изласка оде на поток, где врши компликоване обреде за спас душа умрлих из то куће, па затим, како се каже, за сунце и месец, прелива воду преко малих каменчића, које покупи и метне уз обалу потока или реке. — По мом мишљењу вода се сипа „за сунце и месец“ као за изворе живота (С. Е. 36. 19 — Чајкановић).

Католици имају само једне задушнице у години и то 2. новембра (њих је 998. год. увео папа Силвестер II.), те се тај дан зове: *душни дан*, *мртви дан*. Ранији обичај гошћења мртваца готово је сасвим искорењен. Љубав живих према покојницима изражава се и на тај начин, што гробове ките цвећем, пале свеће и преливају их освећеном водом. Да би се душа умрлога могла огрејати не гаси се ватра на огњишту осам дана после смрти (Љубиње). — Многи излази на гробове и другог дана великих празника (Божића, Ускрса и Духова). Понегде се верује, да се младе недеље не сме ићи на гробље (Варош, Славонија). У Пољцима се миса чита и врше обреди на гробљу не само на душни дан, већ и 17. јануара (Св. Антун), 1. маја (Филип и Јаков) и 18. октобра (Св. Лука), — дакле четири пута годишње.

Муслимани у Босни и Херцеговини пале 40 дана свеће на месту где је покојник мртав лежао и ту же над његовим оделом. За спас појникове душе *ѿерхид* на дан погребља, седмог и четрдесетог дана, после шест месеци и године дана. Сваком том приликом деле се дарови за покој душе.

Раширено је веровање, да се душа враћа и лебди око покојникова одела. Стога се одело пере и кади тамјаном, па се обеси на оно место где је покојник умро (Бољевац). Та одела носе се са собом, када се иде на гроб покојников и положи се по гробу док се над њим нариче (Косово, Куманово). По неким местима остављају се делови одела да висе на гробном крсту. Слично је код Црногораца. Њихове жене ту же и јадикују над оделом и оружјем умрлога. А кад умре Црногорац у туђини, на вест о његовој смрти скупе се рођаци над његовим оделом и оружјем, постављеним на сто у кући или ван ње, па јадикују и оплакују његову смрт.

У бившој Ријечкој Нахији ово *ѿокајаније* врше пред црквом. — Убијенога оплакују тек пошто га освете. Херцеговци носе капу покојникову са собом на саборе, да га тамо оплачу са рођацима и пријатељима. Ако породица није јако сиромашна одело покојниково се после извесног времена, обично после 40 дана, поклања. У Омољу се такво одело дарује најбољем пријатељу или пријатељици, који тиме постају побратими и посестриме умрлог или умрле.

8. *Друго сахрањивање*. — Обичај ископавања мртвих оснива се на веровању, да је душа тек онда сасвим слободна да оде на онај свет, када тело потпуно иструне. (Ваља се сетити грчког *λίθος σαρκοφάγος*, латинског *sarcophagus* и старонемачког *sarch*.) — Ископавање мртвачких костију врши се у неким српским крајевима обично после 3—7 година, а код Хрвата после 18 година.

Нађене кости, као што смо већ поменули, пажљиво се покупе, водом оперу и вином прелију, завију у бело платно и ставе код ногу новог покојника, који се спушта у гроб ископаног покојника. Сем овог обичаја, у неким местима Јужне Србије, ово ископавање костију врши се и пре него што је потребан нови гроб, по једном нарочитом обичају двоструког сахрањивања („раскупувајне по адету“ — С. Е. 36. 40, стр. 261. — Ћевђелија). То прекопавање гроба врши се најрадије после три године иза прве сахране; а обично бива у четврту суботу пре Ускрса. Гроб се отвора у присуству свих рођака. Кости се пажљиво покупе, оперу, прелију вином, сместе у џацић од белог платна тако да лубања буде од горе. Преко ноћ, после ископавања, кости леже у цркви под Христовом иконом, десно од улаза, а у отвореном гробу стоји суд са водом. Сутра дан сврши се ново опело, изљубе сви покојникову лубању и са свештеником поново испрате кости до гроба. Домаћин узме врећу са костима и поново их смести у гроб. Пошто се гроб затрпа и крст окити сви се враћају кући. Код куће се погосте сви, који су присуствовали поновном сахрањивању (*задуша*). Ово двоструко сахрањивање врши се још понегде у Јужној Србији. (Штип, на основи мојих личних испитивања; Северна Србија и Галичник, Гласник Скопског Научног Друштва I₂, 539 и III, 347—348; Abbot, Macedonian Folklore, 192 и д.; Negelein, Z. V. f. V. XIV, 20). Ако се мртавац нађе нераспадут, верује се, да је био велики грешник или да на њему лежи нека клетва. — „Да те земља не изеде!“ — вели се. Из Прилепа је познат случај, да су један гроб четири пута отварали, док нису нашли леш мртаваца распадут. Од давнина се веровало и верује, да се такви покојници повампирају, па су преузимање разне мере да се то не догоди. Између осталог тако нераспаднутим мртавцима читане су нарочите молитве и ударан глогов колац у груди или врат; а у Средњем веку су спаљивани такви лешеве. Већ је Душанов Законик донео строге одредбе против те празноверице, а и данашњи је закони забрањују као скрнављење гробова. Међутим, поред свих забрана и у наше време та се празноверица по где-где одржава.

Жалосѣ, короѣа, коруѣ (Пољица), *кариѣад* (Вук, Речник — Паштровићи), *скорб* (Штип) за одраслим блиским рођацима траје обично читаву годину дана, а за децом пола године, а само понекад неколико недеља. Прописи за жалост су врло различити, често компликовани (на пример Zb. N. Ž. III 43 — Оток). Под утицајем вароши и у многим селима носи се црна боја у знак жалости, али има још доста трагова, да је бела боја, боја жалости.

У црногорским бравствима, сви чланови бравста жале за својим поглаварем. И за женама се жали као и за људима. Само у бившој Ријечној Нахији људи не „носе короту“ за женом. Ако удовац хоће да се жени пре него што прође година дана од смрти женине, он мора све прописане помене покојници да одржи пре венчања, у краћим роковима, ма и један за другим (Милићевић, Ж. С. С., стр. 345).

9. *Гробови и гробља*. — Мртвачки култ се јавља и у нарочитој бризи о гробовима и гробљима. Скоро свако село има своје гробље, а негде и свака ма̀ла, па и сваки род. Има примера, да су се сељаци раније сахрањивали не у општем гробљу него на своме имању, на месту, које им је омиљело било. Босански споменици из средњег века носе натписе, који нарочито наглашују, да покојник лежи на своме земљишту — „на својој земљи ѿлемениѣој“ или „на баѣѣѣѣѣ ѿлемениѣој“ (Трухелка, Гл. З. М. VII, 1895. год., стр. 340). После сахране, на гроб се меће крст чело главе покојникове. Тај се крст носио пред пратњом. У кршевитим крајевима, где нема шуме, носи се и меће на гроб камен са урезаним или изрезаним крстом. После 40 дана, најдоцније за годину дана, у неким крајевима „гроб се облаже“ и провизорни крст замени се новим лепо израђеним крстом од дрвета (до три метра за одрасле, 0,30 м за децу), или од камена (1 м за одрасле, 0,75 м за децу); а по где-где и спомеником саграђеним у камену у облику призме (1,50—1 м) и т. д.

Гроб и споменик се сматрају као светиње. — Верује се да Бог казни онога, који их повреди. Стари босански споменици (билигъ, каменъ) носе претњу:

4 тѣко хє сн бнлнѣ погхбнмн погхбн г4 бог (Гл. 3. М. VII, 343).

На крст младих покојника стављају се разни накити: врпце, мараме и разни други делови одела, коврчице, косе, огледала, цвеће и т. д.; а поред крста дигну се барјаци (сл. 3). Често се засади воћка или друго како дрво, да држи хладовину или носи плод, или руже и друго цвеће, нарочито босиљак. У југо-западном делу Србије постоји обичај, да се онима, који умру у туђини подижу споменици поред главног пута, којим пролази многи народ (сл. 6). Поред записа на тим споменицима налазе се често и примитивни портрети покојника. Гробови једнога рода налазе се у близини, а поред њих подигне се примитивна пољска трпеза, уз коју се обављају даће (С. Е. З. 22, стр. 112 — Крагујевачка Јасеница).

Празноверни народ гата и на основу разних природних појава на појединим гробовима. Тако напр.: ако се на гробу прве године примете какве рупе или пукотине, гата се, да ће у кући бити нови смртни случај. Исто ће се догодити ако прсне надгробни камен или се нагне крст (Омоље). Кад се гроб улегне, онда се верује, да покојник трпи нарочите муке због свога тврдичења за живота.

На сред гробља, код православних Срба, налази се велики крст са иконом Распећа Христова, а каткада и капелица. У Хрватској има нарочитих *мртвачница* (костелнице), у којима се чувају ископане кости, носила (одар) и гробљански алат.

На основу приказивања Св. Арханђела Михаила на фрескама и другим иконама по православним црквама, код многих сељака створило се веровање: да Св. Арханђел Михаило „вади“ душу из човека и на својим теразијама мери њена добра и зла дела. Затим се верује, да у рај води пут преко уског моста, танког као влас или преко кривога брвна. Преко таког моста прелази праведник лако, док грешник пада у врелу смолу, која је под мостом. Католици међутим верују: да душу умрлога до престола Божјег води Анђео Чувар, Св. Никола, Св. Петар или Св. Јаков. Добре душе Бог задржава код себе, зле шаље у пакао (смолу), а мале грешнике ставља у *чистиљилиште, џурајшориј* (Пригорје).

Не само код Срба и Хрвата већ и код свих словенских и индогерманских народа уопште већина добрих и злих духова води порекло од мртвачког култа. Народ замишља мртве претке као добре духове, који штите кућу; а њихова наклоност и помоћ заслужује се жртвама, које се приносе приликом породичних и годишњих светковина. — Код Срба је био доста раширен култ добре домаће змије у чијем се облику јавља предак. И жене *ројсанице* (*суђе-нице, сојенице*), које долазе на дан рођења детету у кућу, вероватно су првобитно били женски заштитници куће. Познато је, наиме, да су у вилама манистичке и анимистичке представе (Máchal, Nákses, 109).

Много је већи број злих духова, који су непријатељски расположени према људима и њиховим делима. Душе оних, који су пре времена или насилно умрли,

Сл. 6. — Надгробни споменици уз пут у Шумадији и Ибру.

лутају тако дуго док не прође све време, које је покојник требао да проживи на земљи. Понегде се још верује, да самоубице и дављеници постају демони непогодѣ и олује, а и свитњаци. Некрштена деца јављају се у облику птица, а душе девојака и невеста, као виле и русалије; злочинци проклет и мртви, у чије је душе ушао нечисти дух, као вампири муче своје укућане. Најзад, ваља поменути хрватско народно веровање, да се мртваци са једног гробља сваке ноћи скупљају на ноћну мису (службу), коју служи свештеник без главе.

Ако се коначно осврнемо на све наведене обичаје Срба и Хрвата у њиховој целини, то ћемо у тим обичајима моћи утврдити један врло велики број врло старих елемената, који потичу још из индогерманског доба: брижно прање покојника одмах после смрти, везивање пешкира на прозор или кућну греду, полагање мртваца на одар, тужбалице уз гребење лица, грување у прса и слично (плакати = *plangere*), гробни прилози (јело, пиће, новац), одважање мртваца на гробље на саоницама, обичај да се пости све до сахране, даће, пред којима се врше лустрације, храњење покојника у одређеним терминима, култ предака као добрих духова и заштитника куће (кућна змија), мушки пород као носиоц мртвачког култа и т. д.

Има неколико старих обичаја, који се данас више не могу утврдити код Срба и Хрвата, као што су изношење мртваца кроз рупу у зиду куће, или за које су остале само супституције, као напр. уповавање под прагом (упор. Чајкановић, С. Е. 36. XXXI 1924, 127—134).

Као код свих народних обичаја, тако се и код самртних обичаја види, да су се сви они код Срба сачували свежији и оригиналнији него код Хрвата. Узрок је томе, као што смо горе већ споменули, у већој толеранцији православне цркве према старим обичајима уопште. Та сношљивост цркве нарочито пада уочи према обичају храњења покојника (*Murko, Grab 110*). — Терминологија самртних обичаја код Срба и Хрвата, коју је, у колико се односи на храњење покојника, проф. Мурко (*Grab, 120* и д.) детаљно обрадио, показује већином утицај антике, али и грчке и римске цркве. Назив за старе римске задушнице *rosaria*, дошао је до Словена преко грчког *ρουσάρια*, а сачуван је у називу (д)ружичало. Парастос долази од грчког *παράστασις*; трпеза из грчког *τράπεζα*; саландар, 40 литургија, из средњегрчког *σαραντάρι*; панагија из грчког *παναγία*; кољиво из грчког *κόλυβον* и т. д.

На латинско-талијански утицај показују: кармина из латинског *carmina*; далматински *кариџад* (Бока), црногорски *кориџади* из талијанског *di carita*, а ово долази од латинског *caritas* (= *agape christianorum*); срп.-хрв. *короџа*, кџрот (Дубровник), *коруџ* (Пољица) из талијанског *corolto*, по Дрезу од речи *corruptare* (покварити; стога, наиме, што се лице изгребе, поквари), српско *џомана* (Крајина) преко румун. *română*, од старословенског *џомѣнѣ*, *memoria*; срп.-хрв. *бугариџи* од талиј.-лат. *bucculare*, *buccam inflare*; српско *чиџуља*, од талиј. *cedola* (по народној етимологији везано за српско *чиџаџи*); срп.-хрв. *кајса*, *кавса* од лат. *capsa* (*kapseo*, -*ela*, од деминутива *capsella* — *Berneker, Etym. Wb. 485*); срп.-хрв. *рака* преко германског *archa*, од латинског *arca* (*Walde, Etym. Wb. 56*); срп.-хрв. *шкриња* од лат. *scrinium*.

Слабији је турски утицај ни терминологију самртних обичаја: *курбан* од османског (арапског) *курбан*, жртва (*Berneker, Etym. Wb. 647*); српскохрватско *џабуџ*, мртвачки сандук, од османског *џабуџ*.

Едмунд Шневајс.

ЛИТЕРАТУРА.

Описи погребног ритуала: *Српски Етнографски Зборник* (Београд) I 337 до 352 (Милићевић, Живот Срба Сељака); *ibidem* III, 24—29 (Т. Бушетић, Српске народне песме и игре из Левча); *ibidem* V, 588 (Б. Лалевић и И. Протић, Васојевићи); *ibidem* VII, 72—100 (М. Мијатовић, Левач и Темнић); *ibidem* VII, 239—250 (Д. Дебељковић, Косово Поље); *ib.* VII, 480—495 (А. Петровић, Скопска Црна Гора); *ib.* XIV, 241—258 (М. Грбић, Бољевац); *ib.* XV, 736, 756—761 (А. Јовићевић, Ријечка Нахија); *ib.* XVI, 249—257 (Николић, Из Лужнице и Нишаве); *ib.* XIX, 237—258 (С. Милосављевић, Омоље); *ib.* XXII, 107 до 112 (Ј. Павловић, Крагујевачка Јасеница); *ib.* XXVII, 117—118 (А. Јовићевић, Малесија); *ib.* XL, 249—266 (С. Тановић, Ћевђелијска Каза).

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena (Zagreb) I, 202—204 (М. Kurkjaković, Vrbova u Slavoniji); *ib.* I, 204—206 (М. Zorić, Kotari u Dalmaciji); *ib.* I, 206—207 (R. Horvat, Koprivnica u Hrvatskoj); *ib.* I, 207—211 (Т. Smičiklas, Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj); *ib.* III, 26—54 (Ј. Lovretić, Otok); *ib.* X, 85—95 (Ј. Ivanišević, Poljica); *ib.* XIII, 65—74 (V. Rožić, Prigorje); *ib.* XV, 243—254 (Ј. Božićević, Šušnjevo selo i Čakovac); *ib.* XVIII, 125—138 (М. Lang, Samobor); *ib.* XIX, 373 (Pavlina pl. Bogdan-Bjelić, Karitat i sedmine); *ib.* XXI, 213—217 (Ј. Kotarski, Lobar); *ib.* XXV, 339—349 (L. Lukić, Varoš).

Гласник Земаљског Музеја (Сарајево) VI 1894, 142—166 (Е. Лилек, Босна-Херцеговина), то исто на немачком језику у *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* IV, 402—422; Гл. З. М. XIII, 149—150 (Ј. Трешњић, Седмине); *ib.* XIII, 618—635 (Иванишевић, Покајање, покајнице и корота — Катунска нахија); *ib.* XV, 398—399 (Т. Братић, Погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини); *ib.* XV, 599—601 (В. Ћоровић, Народне тужалке у Мостару); *ib.* XVI, 303—304 (А. Царић, Народни обичаји на острву Хвару у Далмацији).

Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VI, 613 до 614 (L. Grdić-Bjelokosić, Zaubern bei Todesfällen).

Часопис Караџић (Алексинач) I 1899, 89—92 (В. Вулетић-Вукасовић, Покоп код Срба у Лици); *ib.* I, 169—175 (Л. Грђић-Бјелокосић, Посмртни обичаји у Мостару); *ib.* II, 231 (Зорић, Народно вјеровање о оном свијету).

Драгоцени материјал садрже одговори на питања (из год. 1852), објављени у *Кукуљевићевом Архиву* II, 342 (А. Pavić, Požega); *ib.* II, 361 (М. Stojanović, Slavonija i Srem); *ib.* II, 420 (I. Lalić, Ogulin); *ib.* VII, 238 (V. Lorković, Karlovac); *ib.* VII, 215 (Ivanić-Grad na Savi); *ib.* VII, 277—286 (B. Modrušić, Lonja u Krapjanskoj Župi).

A. Fortis, *Reise in Dalmatien*, Bern 1776; S. Ljubić, *Обичаји код Morlaka u Dalmaciji*, Zadar 1846; L. Ilić, *Narodni slavonski običaji*, Zagreb 1846; М. Беговић, *Живот и обичаји Срба Граничара*, Загреб 1887; Јастребов, *Обичаји и пјесни турецкихъ Сербовъ*, Петербургъ 1889; В. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1860; Вук Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867; F. S. Krauss, *Der Tod in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven* (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin, I 1891, 148—163; *ib.* II, 177—189); П. Ровинскій, *Черногорія* II₂, стр. 308—320, Санктпетербург, 1901; A. Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1907; N. Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1908.

Расправе: С. Тројановић, *Стари словенски погреб*, С. К. Гл. III 1901, 50—60, 125—137; Главни српски жртвени обичаји, С. Е. Зб. XVII, 78—91; XIV, *Подушне Жртве*; В. Ћоровић, *Народне тужалке*. Бранково Коло 1908, 172, 184, 245, 280, 309, 354; G. A. Abbott, *Macedonian Folklore*, Cambridge, 1903; I. von Negelein, *Mazedonischer Seelenglaube und Totenkultus*, Z. V. f. V.

XIV, 19—35; M. Murko, Das Grab als Tisch, Wörter und Sachen II 1910, 79—160; В. Чајкановић, Студије из религије и фолклора, С. Е. 36. XXXI 1924, 25—42 (Магични смеј); ib. 56—84 (Пуштање воде о Великом Четвртку); ib. 127—134 (Сахрањивање под прагом); ib. 143—145 (Туђ погреб).

Као упоредни материјал употребљени су српски самртни обичаји у овим делима:

L. Niederle, Život starých Slovanů I, 224—378, II, стр. 34—66; П. Парашкевов, Погребални обичаи у Българите (Извѣстия на Семинар по славянская филология при Унив. въ София, II 1907, 371—410); A. Fischer, Zwyczaје pogrzebowe ludu polskiego, Lwow 1921.

RÉSUMÉ.

LES PRINCIPAUX ÉLÉMENTS DES RITES FUNÈBRES CHEZ LES SERBES ET LES CROATES.

Dans cet article, le Dr. *Edmund Schneeweiss*, professeur à l'Université allemande de Prague, passe systématiquement en revue les contumes en usage chez les Serbes et les Croates, à l'occasion des morts et des enterrements, et souligne la grande antiquité de certaines de ces contumes.

Il décrit en outre le culte des défunts tel qu'il apparaît dans les contumes religieuses et populaires, en insistant sur les différences qui à ce point de vue séparent les Serbes et Croates, les premiers étant orthodoxes, les seconds catholiques romains.